

УДК 94(477)316.342.2”18/19”

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Висвітлюється процес реформування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. та пов'язані з ним зміни в українському суспільстві. Розглядається система, за якою царський уряд намагався обмежити участь українських суспільних верств у процесі розвитку капіталістичних відносин.

Освещается процесс реформирования в Российской империи во второй половине ХІХ ст. и связанные с ним изменения в украинском обществе. Рассматривается система, при которой царское правительство пыталось ограничить участие украинских общественных слоев в процессе развития капиталистических отношений.

In clause the process of reforms in the Russian empire in second half 19 centuries and changes, connected to it, in a society is considered. The system is opened, with which help the imperial government tried to limit participation of the Ukrainian public layers during development of the capitalist relations.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, суспільство, економіка, історія.

До середини ХІХ ст. до складу Російської імперії входило 80% українських земель. Їх соціально-економічний розвиток повністю залежав від політики російського царизму. Основу економіки України складало сільське господарство, основну масу населення – селяни. В Україні, як і в цілому по імперії, панували кріпосницькі відносини. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. із 12,9 млн. осіб, які проживали в Україні, більше 75% перебували у кріпосницькій залежності від поміщиків або виконували феодалську повинність на користь держави. Поміщики, прагнучи збільшити виробництва хліба на продаж, скорочували селянські наділи.

Проте, незважаючи на відсталі методи господарювання, в усі сфери економічного життя починають проникати капіталістичні відносини. Деякі поміщицькі господарства розширювали площі під вирощування технічних культур, зокрема, цукрових буряків. Розвивалася також промисловість.

Однак, за темпами економічного розвитку Україна поступалася Росії. Основною причиною цього була колоніальна політика царизму, який розглядав українські землі як ринок збуту для продукції російської промисловості.

Хронічна відсталість Російської імперії в економічному розвитку від європейських країн змусила царський уряд піти на проведення низки реформ у 60-80-ті роки XIX ст. Найголовнішою реформою стало скасування кріпацтва.

Після реформи 1861 р. у сільському господарстві активно вкорінюються капіталістичні відносини. На зміну барщинній системі поміщицьких господарств прийшла нова система – з наймом робітників, які застосовували інвентар власника. Зростало застосування машин у поміщицькому господарстві, проходив процес концентрації виробництва, зростання ринку, розвивалося застосування найманої робочої сили, відбувалося загострення протиріч між підприємцями та робітниками.

На жаль, відміна кріпацтва 1861 р. не вирішила тих земельних питань, які набули гостроти вже у середині XIX ст. Основою цієї аграрної політики царського уряду було не забезпечення селянства землею, а збереження великого поміщицького землеволодіння. Як зазначають дослідники, при проведенні реформи поміщики відрізали у селян України близько третини найкращої землі: до 1862 р. у дворянства 9 українських губерній опинилося біля 19 млн. десятин землі. У 1877 р. у 1937 тис. селянських дворів було тільки 18,7 млн. десятин надільної землі, а 19 млн. десятин дворянської землі були головною соціально-економічною базою всевладдя дворян-поміщиків [1]. До того ж, в результаті реформи десятки тис. дворів, сиріт, городників та селян ряду інших груп кріпацького населення були або зовсім обезземелені, або наділені тільки садибами чи мізерними ділянками польової землі. Понад 440 тис. селян України було обезземелено, близько 100 тис. одержало наділи до 1 десятини на ревізьку душу.

Задовольняючи поміщиків, які були зацікавлені в одержанні викупних платежів одноразово, уряд організував викупну операцію, за якою селянам при одержанні повного наділу виділялася позика у розмірі 80% (неповного – 75%) викупної суми. Викупну позику з великими відсотками селяни повинні були сплачувати державі протягом 49 років, вносячи щорічно 6% загальної суми позик [2].

Новий економічний устрій послідовно руйнував пережитки феодальних форм землеволодіння у вигляді дворянських латифундій, надільного землеволодіння селян різних верств, казенних, удільних, церковних та монастирських земель. Але залишалась у пореформеній Російській імперії станова обмеженість землеволодіння та використання

землі для кріпацьких засобів експлуатації селян. Однак, світова аграрна криза 1875-1895 років сприяла тому, що, наприклад, у Східній Україні поміщики почали продавати землю на ринку. В зв'язку з цим ціни на землю починають зростати – від 29 руб. в 60-х рр. XIX ст. до 250-300 руб. за десятину на початку XX ст. [3].

Звільнивши селян від кріпацтва, тодішній уряд нічого не зробив, щоб зрівняти їх у правах з іншими верствами населення. Навпаки, було створено всі умови для того, щоб якнайменше землі потрапляло до рук селянства, особливо панської, щоб селяни і надалі знаходились в економічній залежності від поміщиків та вимушені були йти в кабалу до них. Особливо помітно це було на Правобережній Україні, де 90% землі належало російським поміщикам (до повстання 1863 р. ці землі належали польським поміщикам) [4].

Все це призвело до того, що на початку XX ст. в Україні гостро постало питання малоземелля селянства. У багатьох українських губерніях це питання було найактуальнішим. За матеріалами тогочасної преси Київська губернія, наприклад, займала одне з останніх місць у Російській імперії за розмірами селянського землеволодіння на душу населення і за підрахунками на 1 чоловіка не приходилося навіть 1 десятини землі [5]. У Полтавській губернії, за висновками аграрної комісії Полтавської громади сільських господарів, більше півмільйона сільського населення не мало не тільки орної, а навіть і присадибної землі [6]. Середній селянський наділ по всіх повітах Харківської губернії складав не більше як 4 з лишком десятини [7].

Проте не у всіх районах України це питання було таким гострим. На Правобережжі рівень аграрного перенаселення був значно вищим, ніж на Лівобережжі. Істотні відмінності у забезпеченості землею існували не тільки між великими регіонами України, а й у окремих губерніях між повітами: жителі м. Великий-Крупель Переяславського повіту Полтавської губернії, переважно козаки, володіли площами від 50 до 100 десятин, у селян було дещо менше, заможні селяни мали 20-25 десятин. Загальна ж кількість безземельних селян не перевищувала 2-3% всього населення. Поряд з тим, у с. Ляменці Золотоношського повіту Полтавської губернії на сім'ю, яка частіше за все складалася з 10-12 душ, приходилося 6 чи 7 десятин [8].

Всі ці протиріччя поглиблювалися ще й тим, що дворянство намагалося за будь-яку ціну зберегти свою земельну власність. Незважаючи на те, що дворянські землі у той чи інший спосіб переходили у власність козаків, заможних селян, купців та міщан, на з'їздах великих землевласників підкреслювалося, що „частная собственность неприкосновенна”. Як колись поміщики не погоджувались з тим, що

селяни потребують землі, так і у другій половині XIX ст. дворянство не змінило своїх поглядів на це питання. І тільки з початком революційних подій на початку XX ст. загроза, яка існувала для поміщицького землеволодіння, змінила це ставлення.

Незважаючи на відміну кріпацтва, аграрна політика поміщиків у другій половині XIX – на початку XX ст. ґрунтувалася на збереженні та підтримці сільської общини з невідчужуваністю надільної землі. Охороняючи общину, поміщики розраховували на темноту та несвідомість селян, – зазначають дослідники [9]. Община відігравала роль середньовічної перегородки на шляху розвитку виробничих сил у сільському господарстві, повинна була, на думку кріпосників, замінити собою владу поміщика, можливість експлуатувати селянство. Для цього була встановлена система кругової поруки. Сільська спільнота у цілому відповідала за справну сплату податків. Общинне землеволодіння позбавляло можливості купівлі та продажу землі, перешкоджало переходу її від бідніших верств до заможних селян.

У відношенні володіння надільною землею усі селянські спільноти поділялися на дві великі категорії: спільноти з общинним землеволодінням та спільноти з подвірним володінням землею. Общинне землеволодіння панувало на Півдні України, особливо у Катеринославській губернії (99,5%), воно переважало над подвірним по всьому Лівобережжю. В губерніях Правобережжя панувало подвірне землеволодіння (96,3%). У Подільській губернії общинні землі становили лише 0,5% від надільного селянського землеволодіння [10].

Скасування кріпацтва стало своєрідним поштовхом до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових зрушень в інших сферах суспільного життя, які б давали можливість стабілізувати як економічну, так і політичну ситуацію.

Серед реформ, які були проведені Олександром II, також були земська, судова та військова. 1864 р. була проведена земська реформа, яка передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління – земств. Земські установи були створені в усіх губерніях України, окрім Правобережжя, де польські поміщики брали участь у національно-визвольному русі. У зв'язку з цим на Правобережжі земства були запроваджені лише 1911 р.

1870 р. була проведена реформа міського самоврядування. Згідно з реформою у містах обиралися органи міського самоуправління – міські думи строком на 4 роки. Запровадження таких дум стало кроком уперед у громадському самоврядуванні.

Судова реформа 1864 р. базувалася на впровадженні безстанового судочинства, незалежності судів від адміністрації, гласності судового

процесу, представництва сторін при розгляді судової справи (прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного).

Були проведені також військова, фінансова, освітня та інші реформи. Проте, модернізація в Росії не мала системного характеру, що ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного, порівняно з феодалізмом, капіталістичного способу виробництва.

Скасування кріпацтва і пов'язані з ним перетворення спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, зберігалось велике поміщицьке землеволодіння, обезземелення та майнове розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, а з іншого – формувалася нестанова приватна власність на землю, відбувалося становлення ринку робочої сили, стимулювався розвиток підприємництва, розширювалася сферу функціонування ринкових відносин.

Розгортання буржуазних реформ, завершення промислового перевороту другої половини XIX ст. суттєво ускладнили соціальну структуру суспільства. Поряд з традиційними станами феодального суспільства – селянством та поміщиками, виникають нові – пролетаріат і буржуазія. Робітничий клас України формувався як складова частина загальноросійського пролетаріату. Порівняно із європейським робітничим класом він мав свої особливості: більш пізній час формування та виходу на політичну арену; надзвичайно високий ступінь концентрації на виробництві; надзвичайно важке становище та політичне безправ'я; багатонаціональний склад.

За переписом 1897 р. в Україні було всього 1,5 млн. осіб, які жили за рахунок продажу своєї робочої сили, із них близько 387 тис. робітників, зайнятих у промисловості. Внаслідок швидкого зростання робітничого класу протягом перших півтора десятиліття XX ст. його чисельність в Україні сягала 3 млн. 612 тис. осіб, що становила близько 20% загальної чисельності робітників Російської імперії.

У зв'язку з високим рівнем концентрації промислового виробництва в Україні концентрація пролетаріату тут була також досить значною. У металургійному виробництві 100% робітників були зайняті на великих заводах, у залізорудній промисловості – 84,4%, у вугільній – 84%, цукровій – 64,4%, у машинобудівній і металообробній – 54,2%. 1913 р. в Україні налічувалося 280 великих промислових підприємств, на кожному з яких працювало понад 500 осіб. На них зосереджувалося 63,8% загальної чисельності промислових робітників.

Найбільшими центрами зосередження пролетаріату були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь. Основна маса робітників зосереджувалася у найбільш промислово розвинених губерніях – Катеринославській, Харківській, Херсонській. На території цих губерній

розміщувалися великі заводи, шахти та рудники Донецько-Криворозького басейну, на яких працювало 1.209 тис. робітників, що становило 65% загальної чисельності промислових робітників України.

На Лівобережжі найбільше промислових робітників було зосереджено у Харківській губернії – 104 тис., а на Правобережжі – у Київській – 101 тис. Крім промислового пролетаріату в Україні існували й інші загони робітничого класу, передусім сільськогосподарські робітники. До непромислового пролетаріату належали також робітники, яких наймали дрібні підприємці кустарного виробництва [11].

Суттєво відрізнялася від західної і національна буржуазія. У Російській імперії цей клас формувався за сприяння та під контролем самодержавства, був тісно пов'язаний з поміщицьким землеволодінням.

Основним джерелом формування буржуазії в Україні були „обуржуазнене” дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, чумаки, скупники, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових буржуазних умов; заможні селяни, які господарювали на засадах фермерства, використовуючи найману робочу силу. Українська буржуазія утримувала провідні позиції в цукровій, винокурній, мукомельній, шкіряній, вугільній галузях промисловості. Поступово сформувалася українська торгово-промислова буржуазна еліта, представники якої (Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Симиренки, Алчевські та інші) за розмірами своїх капіталів належали до найбагатших людей не тільки України, а й усієї Російської імперії.

За деякими даними, промисловістю займалося 3,6% українців, торгівлею – 0,9%, на адміністративних посадах, у війську, судах, поліції – 5,5%. У той же час росіяни у промисловості займали 21%, євреї – 32%, поляки – 14%. Торгівлею в Україні займалися: росіяни – 14%, євреї – 48%, поляки – 6%. На адміністративних посадах, у судах, війську, поліції росіяни займали 47%, євреї – 17,5%, поляки – 29% [12]. Як видно з наведених даних, окрім сільського господарства, кількість українців у різних галузях економічного життя була нечисленною. Царським урядом перевага надавалася представникам інших національностей, переважно росіянам, особливо у адміністративному апараті.

Скасування кріпацтва та низка буржуазних реформ не сприяли автоматичній ліквідації феодального ладу. Цей крок був спробою самодержавства модернізувати суспільні відносини. Оскільки реформи проводилися згори, базові феодальні структури певною мірою зберегли свої позиції. Залишалось поміщицьке землеволодіння, селянська община і самодержавство.

Непослідовність, незавершеність реформ 60-80-х рр. XIX ст. та особливості соціально-економічного становища різних регіонів України у складі Російської імперії зумовили той факт, що перехід аграрного сектора на капіталістичні рейки здійснювався водночас двома шляхами – пруським та американським.

Пруський шлях був характерним для правобережних та лівобережних губерній України. У цих регіонах діяла відробіткова система, яка призводила до прогресуючого розорення і кабали основної маси селянства. На Півдні України, де гальмуючий вплив залишків феодалізму був менш відчутним, набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму – поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.

Значні зміни та зрушення відбулися у пореформений період у сфері землеволодіння. Капіталістична конкуренція та перетворення землі на товар стимулювали активний продаж поміщицької землі, внаслідок якого у другій половині XIX ст. відбулися докорінні зрушення у розподілі земельної власності. На початку XX ст. власниками 68% усієї дворянської землі були майже 3 тис. поміщиків. Але поряд з цим відбувалося активне витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. Статистика свідчить, що у 1877-1905 рр. Поміщики українських губерній продали особам недворянського походження майже 6 млн. десятин землі, що становило понад третину загальної площі дворянського землеволодіння. Буржуазні реформи відкрили нові перспективи перед селянством, адже більша частина поміщицьких земель була викуплена заможними селянами, які збільшили свою земельну власність за рахунок дворянської на 4,5 млн. десятин [13].

У другій половині XIX ст. помітні зміни відбулися у землекористуванні. Зокрема, з 60-х років розпочалося значне зростання оренди землі. Користуючись гострою потребою більшості селян у землі, поміщики здавали частину своїх земель в оренду на виключно несприятливих для орендарів умовах. За даними дослідників, на протязі 35 пореформених років орендна плата збільшилася у середньому втричі, а у малоземельних районах – у п'ять і більше разів [14].

На початку XX ст. в Російській імперії існувало два типи оренди, які суттєво відрізнялися за характером виробничих відносин, і виникали при користуванні орендною землею: 1) голодна (продовольча) оренда найбільш бідних мас селянства та 2) підприємницька оренда землі заможними селянами. При другому типі оренди заможні селяни знімали землю на

декілька років з грошовою сплатою, при цьому плата за землю коштувала їм дешевше при довгостроковій оренді та оренді великими ділянками.

Перший же тип оренди носив кріпосницький характер, бо малоземельне чи безземельне селянство, не маючи достатньо коштів для оренди землі великими ділянками та на тривалий строк, змушене було орендувати поміщицькі землі, щоб не вмерти з голоду на своїх клаптях землі, щоб уникнути штрафів за потраву власницьких земель, якщо такі були у безпосередній близькості від селянських вигонів, щоб мати можливість користуватися ближніми поміщицькими землями.

Українські газети регулярно публікували дані про зростання орендної плати за землю у різних губерніях: агрономічний відділ Київського губернського земського управління повідомляв, що орендні ціни на землю у 1906 р. скрізь були вищі, ніж за два попередніх роки. Особливо піднялися ціни в Черкаському, Чигиринському, Канівському повітах (мало не на 4 руб.), а у решті повітів – більше, ніж на 2 руб. Орендні ціни на землю у Харківській губернії, за повідомленнями статистичного відділу Харківської губернської управи, за час від 1903 до 1907 рр. збільшилися майже на 75%. Так, наприклад, у 1903 р. пересічна орендна ціна на орну землю була 9 руб. 24 коп. за десятину; у 1904 р. під озимину земля вже коштувала по 13 руб.; у 1905 р. – по 14 руб.; а у 1906 р. доходила вже до 16 руб. 40 коп. У 1909 р., повідомляє газета „Рада”, орендні ціни на землю встановилися на 3-4 руб. вище ніж у попередні роки [15].

Отже, оренда земель, яка набрала широкого розповсюдження на початку ХХ ст. не могла розв'язати проблеми селянського малоземелля. Великі орендні ціни на землю не задовольняли селян. До того ж, не всі поміщики вважали за доцільне здавати свої землі в оренду селянам. На Півдні України була, наприклад, розповсюджена задача великої кількості землі на довгостроковий термін буряково-цукровим концернам.

Важливі зміни у пореформений період відбулися і у середовищі інтелігенції. Протягом другої половини ХІХ ст. вона остаточно сформувалася в окрему соціальну групу населення з власними професійними ознаками та правами. Ряди інтелігенції поповнювали переважно випускники вищих і середніх спеціальних закладів. На 1897 р. із загальної кількості інтелігенції Росії в Україні працювало: учителів – 22,7%, медичних працівників – 19%, адвокатів і нотаріусів – 22,5%, діячів науки, літератури, мистецтва – 13,6%.

Суттєво змінився і соціальний склад інтелігенції. Якщо раніше джерелом її формування були вихідці з дворян, то на початку ХХ ст. дворяни серед інтелігенції становили до 20-25%. Більше стало вихідців із різночинців.

Таким чином, реформи 60-80-х років XIX ст. принесли суттєві зміни соціальної структури українського суспільства. Внаслідок реформ, проведених урядом Російської імперії, в усі сфери економіки активніше почав проникати капіталізм. Для українського селянства головною реформою стало скасування кріпацтва. Це дало можливість найбільш підприємливим селянам накопичувати капітал. Однак, через непродуманість реформи і бажання царизму зберегти велике поміщицьке землеволодіння, більшість українських селян стали малоземельними, або безземельними.

Це не сприяло активному впровадженню американського (фермерського) шляху переходу сільського господарства на капіталістичну систему господарювання. Як наслідок – неспроможність українських селян підняти на більш високий рівень продуктивність праці більшості господарств.

Значну частину земель, яка належала поміщикам, не було переорієнтовано на активний розвиток. Як правило, поміщики воліли продавати свої землі, оскільки ціни на них постійно зростали, аніж переходити на впровадження потужних агровиробництв. Це стосувалося більшості українських земель (за винятком Південної України).

Реформи другої половини XIX ст. суттєво ускладнили соціальну структуру українського суспільства. З'явилися нові стани суспільства: робітники, буржуазія, інтелігенція. Проте, внаслідок гальмування промислового розвитку в Україні мало розвивалися галузі легкої та харчової промисловості. Досить потужною була металургійна галузь, залізорудна та вугільна промисловість. Як наслідок нерозвинутості промисловості важким залишалося становище пролетаріату.

І хоча українська буржуазія у деяких галузях промисловості займала високі місця у Російській імперії, проте її кількість біла незначною – лише 3,6%. Це пояснюється політикою російського царизму, який надавав перевагу представникам російського населення. Така ж сама ситуація була і з інтелігенцією, призначенням на адміністративні, військові, судові посади.

1. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1957. – С.8.

2. Історія селянства Української РСР: У 2-х тт./ Редкол.: В.А.Дедиченко та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – С.356-361.

3. Лукашевич Л.М. Украина: Историко-экономическое обозрение. – Спб., 1995. – С.131.

4. Там само. – С.132.

5. Киевлянин. – 1908. – 29 мая.
6. Полтавская земская газета. – 1906. – 2 июня.
7. Рада. – 1907. – 1 березня.
8. Полтавская земская газета. – 1906. – 20 августа.
9. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. – М.: Госполитиздат, 1941. – С.20.
10. Історія селянства Української РСР: У 2-х тт./ Редкол.: В.А.Дедиченко та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – С.493.
11. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С.26-27.
12. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Т.1. – С.303.
13. Історія України / За ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. – К.: Академія, 2002. – с.167-168.
14. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С.33.
15. Громадська думка. – 1906. – 5 серпня; Рада. – 1907. – 20 жовтня; 1909. – 11 травня.